

Η ΣΟΡΒΟΝΝΗ: ΜΙΑ ΜΑΘΗΤΕΙΑ

Ο Κωνσταντίνος Δημαράς αποστρεφόταν την μεγαλογράμματο γραφή, τα κεφαλαία, όπως έλεγε, δηλαδή την ρητορεία και τον στόμφο, τόσο στον λόγο όσο και στην ίδια την σκέψη: τα προσέγραφε στα πάγια αλλά οβελιστέα χαρακτηριστικά των νεοελλήνων. Και πιο ειδικά, στην επιστήμη της ιστορίας, έκρινε ότι η χρήση ή η αποφυγή της μεγαλοστομίας συνιστούσε την ειδοποιό διαφορά ανάμεσα στους λογής ιστοριοδίφες και τον αυθεντικό ιστορικό, όχι βέβαια την μοναδική. Όταν λοιπόν επιχειρούσε διαχρονικά να αναχθεί από την θεώρηση των νοστροπιών — με την συγγραφή, στην ενεργό διαμόρφωσή τους — με την προφορική διδασκαλία, τότε, γινόταν αισθητή μια άλλη από τις βασικές του τις αρχές: η πλήρης άρνηση του διδακτισμού, ενός γνωρίσματος που έφθασε να θεωρείται σύμφυτο με την ίδια την διαδικασία μεταφοράς της γνώσης από γενιά σε γενιά. Για εκείνον, η αποκήρυξη του διδακτισμού αποτέλεσε στάση ζωής: συμπύκνωνε μια βιοθεωρία που διαπερνούσε θα έλεγε κανείς κάθε του κίνηση, γινόταν αισθητή ακόμα και στην σωματική του υπόσταση: τόσα χρόνια μαθητεύσαμε κοντά του, και δεν κρατάμε στην μνήμη ούτε μια εικόνα δική του που να αντιστοιχεί στην σχεδόν αρχετυπική εκείνη «του δασκάλου», του «σοφολογιώτατου» που τείνει τον δείκτη του χεριού για να καθοδηγήσει τους «αμαθείς».

Αν θελήσουμε να περιγράψουμε οτιδήποτε σχετίζεται με την θητεία του στην καθηγητική έδρα, χρειάζεται να προσδώσουμε άλλο νόημα στις λέξεις, να τις επαναφορτίσουμε, αφού, η φιλοσοφία που διέπει την όλη περιπέτεια της διδασχής και της μαθητείας, λίγο έχει να κάνει με μιαν ορθόδοξη αντίληψη και μια κοινόχρηστη παιδαγωγική πρακτική.

Ο Κωνσταντίνος Δημαράς καλείται στη Σορβόνη και αρχίζει τις παραδόσεις του στο Νεοελληνικό Ινστιτούτο το 1970: έτσι περνάει — και γεωγραφικά — στην «φωτισμένη Ευρώπη». Εγκατεστημένος πλέον σε ένα από τα κέντρα της ουμανιστικής παιδείας, παιδείας που συμβαίνει να του είναι ιδιαίτερα οικεία, στρέφεται και πάλι στην ενδοσκοπήση της νεοελληνικής ιστορίας: σχήμα οξύμωρο δεν προκύπτει εδώ. Ξαν έτοιμος από καιρό, δεν είχε χρεία μιας αποδημίας για να αφομοιώσει την δυτική σκέψη, ή να καταγράψει τα αμοιβαία δάνεια των δύο πολιτισμών. Η προεργασία είχε συντελεστεί. Όμως η Γαλλία, το Παρίσι, η ίδια γη που ύστερα από είκοσι χρόνια περίπου θα αποτελέσει

τον τελευταίο σταθμό, τώρα τον δέχεται σε δύσκολη καμπή για την μοίρα του ελληνισμού.

Θα μνημονευθεί εδώ η εποχή της Σορβόνης, η συμβολή του στους τρόπους προσέγγισης του γνωστικού αντικειμένου, και στην ανάδειξη μιας νέας θεματικής. Θα επιχειρηθεί να περιγραφεί η θεωρία του για τα πράγματα, καθώς και ο ρόλος που το νεοελληνικό ινστιτούτο διαδραμάτισε στις μέρες του. Και πρώτα η σχέση που αποκαθιστούσε με τον δέκτη. Η λειτουργία μετακένωσης της γνώσης δεν διαχωριζόταν από την υπόλοιπη και κύρια δραστηριότητά του, την ερευνητική. Ακόμα και η ώρα του μαθήματος, ως ένα βαθμό, δεν υπάκουε στις συμβατικές έννοιες της έναρξης και της λήξης, ή της εισόδου και εξόδου. Ο ίδιος βρισκόταν πάντα στο χώρο του, στην βιβλιοθήκη, δουλεύοντας. Δεν «ενδύοταν την σκευη» του δασκάλου, για να ρητορεύσει κάποιο δώρο και μετά να αποσυρθεί: παρέμενε αυτό που αληθινά ήταν, ο σε διαρκή αναζήτηση ερευνητής· εμείς τέμαμε την ημέρα μας σε ώρες ελευθερίας και σε ώρες υποχρεώσεων: εκείνος έστεκε πάντα εκεί, ταυτισμένος με το αντικείμενό του, δοσμένος στην επιστήμη του, απόλυτα. Συχνά έλεγε, χαμογελώντας, ότι οι βοδομαδιτικές συναντήσεις μας έμοιαζαν με τα ισπανικά πανδοχεία, τις auberges espagnoles, εκεί όπου τα εδέσματα δεν προσφέρονταν, αλλά ο καθένας έτρωγε επιτόπου ό,τι ο ίδιος είχε φέρει από το σπίτι του. Ήθελε να πει, ότι αποσπούσαμε από τα λεγόμενά του όσα εκ περιουσίας ήδη διαθέταμε — σκέψη ανιχνεύσιμη άλλωστε και στον πυρήνα προβληματισμών του, όσων σχετίζονταν με την ιστορία των ιδεών και με έννοιες όπως η επίδραση και η δεκτικότητα. Χειριζόταν τον σπουδαστή ισότιμα, τον άφηνε ελεύθερο, γνωρίζοντας το φορτίο αυτής της ελευθερίας· πρέσβευε ότι τα γράμματα έπρεπε να μεταφερθούν στον μεταπτυχιακό φοιτητή, ατόφια, και όχι κερματισμένα, ως βρώση εύπεπτη· τον άφηνε να έρθει σε επαφή με το υλικό, με τα realia, από αυτοψία. Αντίστοιχα, δεν συμπεριφερόταν ο ίδιος σαν αυθεντία, κρατώντας την μια όψη της γνώσης απόκρυφη, για την δική του αποκλειστική χρήση, όπως τότε, οι στυλοβάτες των κατ' ευφημισμόν ανώτατων σχολών. Ήταν γενναϊόδαρος. Πρώτη του κίνηση, να εξοπλίσει τον νέο άνθρωπο με τα «καλά εργαλεία»: βιβλιογραφίες, αρχειακές καταγραφές, ευρετήρια, καταλόγους, αλλά και τα βιβλία, πάντα τα βιβλία. Η μύηση εδραζόταν στην αφή, στην αρχική επαφή με το χειρόγραφο ή το τυπωμένο χαρτί... Δεν έκρινε πως τα εργαλεία ήταν η έρευνα, ότι όποιος κατείχε το μέσο κατείχε την ίδια την έρευνα, ο δρόμος για εκείνον ήταν μακρύτερος, πλουσιότερος και δυσκολότερος. Εκεί που άλλοι τελείωναν εκείνος μόλις ξεκίναγε. Για τον λόγον αυτόν, ίσως, δεν γύρεψε μια επιστημολογία, μια δόξα περιχαρακωμένη στην ανάδειξη των «ανέκδοτων πηγών», κατά το έθος των απανταχού φιλόλογων, αφού η έγνοια του πάντα ήταν το επέκεινα, η ιστορική ερμηνεία των φαινομένων, η τελική σύνθεση, και εκεί προσανατόλιζε τον εαυτό του, το ίδιο και εκείνους που μαθήτευαν δίπλα του.

Υποθέτω ότι η περί διδασκαλίας φιλοσοφία του, εμπειρείχε το παιχνίδι, στη σοβαρότερη εκδοχή του όρου: ενδιαφερόταν για το ζωντανό υλικό, αντίκρυζε τον απέναντί του, παρέχοντάς του τα προαπαιτούμενα για την μάθηση, δίχως να υιοθετεί ποτέ μεθόδους πειθαναγκασμού, να προκαθορίζει καν την στιγμή όπου το έργο θα αρτιωνόταν, ή ο νεοφώτιστος θα ωρίμαζε επιχειρώντας την κατάδυση στον χώρο της έρευνας.

Συνέλαβε τις μεγάλες αλλαγές που σφράγισαν την μεταπολεμική εποχή, την μαζική, πλέον, εισροή σπουδαστών στα εκπαιδευτικά ιδρύματα, την σημασία της για τον ίδιο τον χαρακτήρα της παιδείας. Γι' αυτό και, απέβλεπε, όπως έλεγε, στο να καταστεί η γνώση κτήμα των «μέσων όρων». Η ανακάλυψη του ιδιοφυούς δεν αποτελούσε άξονα της συμπεριφοράς του: το αν θα χτύπαγε φλέβη, κάποτε, λογαριαζόταν, απλώς, μέσα στις πιθανότητες.

Εκείνο που ονομάζεται διδακτέα ύλη απάρτιζε ένα σύνολο ομόκεντρο με τα ερευνητικά του ζητούμενα. Έδινε, βεβαίως έμφαση σε θέματα που σχετίζονταν τόσο με την ελληνική, όσο και με την γαλλική παιδεία, την διήθηση των ιδεών, τις ανταλλαγές, τα σημεία συνάντησης των πολιτισμών. Για εκείνον, το επιστητό ήταν νοητό ως μια και αδιαίρετη ενότητα: δεν χάρασσε παρά μονάχα συμβατικές τομές: η ροή της ιστορίας διηνεκώς παρούσα, βιωνόταν εντός του. Ίσως και γι' αυτό έμπαινε συχνά στον κόπο να συμπληρώνει προγενέστερα γραφτά του. Η αναθεώρηση των περασμένων αποτελούσε ένα είδος άδηλης αναπνοής για κείνον, διεργασία αδιάκοπη.

Η απορία, τα ερωτήματα, άγγιζαν την ρίζα των πραγμάτων. Ας θυμηθούμε το «Γιατί διορθώνουμε», ένα από τα κείμενά του, που ερχόταν να αναίρεσει συλλογικές πρακτικές, αιωνόβιες... Ή το «πώς διαβάζουμε», μια προφορική κατάθεσή του: κάποιο απόγευμα στην Σορβόνη, στην διάρκεια του φροντιστηρίου, μας εξομολογήθηκε τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος μελετούσε ένα βιβλίο. Αναφέρθηκε στα διαδοχικά στρώματα αναγνώσεων που επιχειρούσε: πρώτα άοπλος, δίχως χαρτιά και μολύβι, αφηνόταν στην εντύπωση του κειμένου. Δεύτερη φορά, πάνοπλος, μελετώντας και κρατώντας σημειώσεις στο περιθώριο. Τρίτο στάδιο: διάβασμα των παρατηρήσεων και επιλογή όσων χωρίων έκρινε κατάλληλα να περάσουν σε δελτία, να αποθησαυριστούν. Στο τέλος, άλλη μια προσέγγιση, διαφορετική, για να επισημανθούν στοιχεία που του είχαν διαφύγει. Ουσιαστικά, το βιβλίο παρέμενε δυνάμει ανοικτό για πάντα: οι χειρόγραφες σημειώσεις φυλάσσονταν μέσα στο σώμα του αντιτύπου, σε φύλλα λυτά: τις ξαναδιάβαζε κατά καιρούς, ελέγχοντας τις προηγούμενες σκέψεις, απόψεις του. Πλήρης μέθεξη. Όπου η ιστορικότητα του αναγνώστη συναντούσε την ιστορικότητα του ίδιου του κειμένου και του συγγραφέα. Αναλογίζεται κανείς, την προσωπική διάσταση που κρύβαν σπαράγματα από λέξεις, προτάσεις που συγκροτούσαν το λεγόμενο μάθημα, κάποιες παρατηρήσεις του: τα προσπερνούσαμε τότε με την αλαζονεία της ηλικίας που μας έκανε να τα θεωρού-

με όλα αυτόνοτητα και αιώνια. Γνωρίζοντας σήμερα, πόσο δύσκολα μίλαγε για τον εαυτό του, αποκρυπτογραφούμε, όψιμα, έναν πιο προσωπικό τόνο που σπάνια υπολάνθανε στις καθημερινές κουβέντες του. Γιατί αν μπορούμε να αποκαταστήσουμε κάποια παραλληλία —όχι βέβαια αντιστοιχία— του βίου με το έργο, βλέπουμε ότι και στις επιστημονικές αναζητήσεις του, η στροφή στην βιογραφία εκδηλώθηκε, στην ύστερη ωριμότητά του, ενώ η μοναδική ίσως απόπειρα αυτοβιογραφίας, οριακός καρπός του τέλους, δεν κείται πουθενά.

Το νεοελληνικό ινστιτούτο, στα χρόνια που εκείνος τέθηκε επικεφαλής, διεύρυνε τους προσανατολισμούς του. Ός τότε απευθυνόταν σε ένα κοινό φιλοπερίεργων και φιλομαθών γάλλων, που γνώριζαν την Ελλάδα, είτε από την αρχαία γραμματεία, είτε από την λογοτεχνική, κυρίως, παραγωγή των τελευταίων δεκαετηρίδων — από δυο τρεις μυθιστοριογράφους και ισάριθμους ποιητές, όσους έτυχε να μεταφραστούν στην γαλλική γλώσσα.

Ο Κωνσταντίνος Δημαράς όχι μόνον γεφύρωσε το χρονικό κενό, εστιάζοντας το επιστημονικό ενδιαφέρον του στον δέκατο όγδοο και δεκατο ένατο αιώνα, αλλά, εισάγοντας την έννοια της διαχρονίας και εκτείνοντας το ερευνητικό πεδίο, μετέβαλε την ίδια την δομή του φροντιστηρίου. Από μια γλωσσικού τύπου στατική αντιμετώπιση κάποιων νεοελληνικών κειμένων, προορισμένων ενίοτε για σχολική χρήση, επικεντρώνει την σπουδή στην ίδια την μελέτη της ιστορίας: αναγωγή σε μια συνολική θέαση του αντικειμένου. Από χώρος όπου παραδίδονταν στοιχειώδη μαθήματα για φιλέλληνες, το ινστιτούτο μετατράπηκε, στις μέρες του, σε φυτώριο ιστορικής έρευνας για έλληνες. Εκεί διαμορφώθηκε, σταδιακά ενισχυόμενος με νέο αίμα, ένας πυρήνας ερευνητών: είναι όσοι, αργότερα, επαναπατριζόμενοι, στάθηκαν αριθμητικά ικανοί να προωθήσουν την ανάπτυξη των νεοελληνικών σπουδών στην μεταπολιτευτική Ελλάδα. Η ενδεχόμενη ταύτιση του ινστιτούτου με την εικόνα ενός δούρειου ίππου μπορεί να κατατεθεί σεμνά στο σημείο αυτό ως κάποια υπόθεση εργασίας της οποίας η επαλήθευση εκαρμεύει.

Στα χρόνια του Παρισιού, θα τοποθετούσαμε ένα από τα σημεία τροπής του βίου του. Από μια άποψη, λειτούργησαν όχι μόνον για μας, αλλά και για εκείνον, ως χρόνια μιας μαθητείας. Ίσως για πρώτη φορά βρέθηκε μπροστά σε ένα ανθρώπινο υλικό που δεν το είχε επιλέξει, δεμένος σε σχέση συνεργασίας, με κάποιαν διάρκεια. Έτσι, από την διερεύνηση των «μέσων όρων» στην ιστορία, ήρθε πρόσωπο με πρόσωπο με τις νεώτερες γενιές των μεταπτυχιακών φοιτητών, και οδηγήθηκε στην διαδικασία διάπλασης των μέσων όρων, δηλαδή από την θεωρία στην πράξη. Έχοντας ο ίδιος διαμορφωθεί, στην νεότητά του, με τα υλικά μιας εποχής που διαπνεόταν από ιδεαλισμό, όπως και άλλοι έξοχοι εκπρόσωποι της γενιάς του, μετείχε μιας παιδείας στραμμένης στον πολιτισμό των κορυφαίων δημιουργών, στις μεγάλες στιγμές της ιστορίας, στους ήρωες, στα σπουδαία έργα. Μια πλευρά του εαυτού του συγκροτήθηκε από ένα

σύστημα αξιών αριστοκρατικό. Η υπέρβασή του, συνδέεται με την ευρύτερη υπόθεση της ατομικής και μοναχικής του διαδρομής: από την αρχαιότητα στον νέο ελλητισμό, την λογοτεχνία στην ιστορία, τον ευσεβισμό στην απιστία, τον ιδανισμό στις συλλογικές συνειδήσεις. Μια πορεία δημιουργικής άρσης των καταβολών του, αντίστροφη από εκείνην που ακολουθεί η πλειοψηφία. Αυτός είναι ο λόγος που και στην διδασκαλία, στη σχέση του με τους μαθητές του, τα αντιθετικά αυτά ζεύγματα ήσαν παρόντα, αν και τότε όμως απτά. Όσα ο ίδιος έφερε πλέον ισόρροπα μέσα του, εμείς, οφείλαμε να τα επεξεργαστούμε με καιρό και με κόπο: ήταν στο χέρι μας, από το τόσο πλούσιο μίγμα, της σαγηνευτικής του παρουσίας και σκέψης, να επιλέξουμε και να αφομοιώσουμε τα στοιχεία εκείνα που θα μας βοηθούσαν να πορευτούμε. Στην αργή αυτή διαδικασία, ο δάσκαλος έστεκε, τρυφερά, παραστάτης. Το εγχείρημα της Σορβόννης, ιδωμένο όχι ως μια παρένθεση στο βιογραφικό του αλλά ενταγμένο τόσο μέσα στην ιστορική συνέχεια, όσο στο ρυθμό της ζωής και του έργου του, μας οδηγεί στο να εντοπίσουμε με ποιο τρόπο αυτός ο φαινομενικά αποστασιοποιημένος στοχαστής δονήθηκε από τις μεγάλες εθνικές περιπέτειες. Επέλεξε την δική του γόνιμη στράτευση που παρέμεινε υποδόρια: δεν συνήθιζε να ανακοινώνει, να ρηματοποιεί τις βουλήσεις του.

Δύο μοιάζουν να είναι οι μεγάλες τομές που ορίζουν και τις αντίστοιχες δεκαετίες. Η πρώτη ξεκινά από τον πόλεμο του σαράντα: η δεύτερη από την δικτατορία του εξήντα επτά. Αυτό που προέκυψε στις δυο κρίσιμες ώρες, ήταν μια συλλογική ανάγκη για βαθύτερη συνειδητοποίηση της διαχρονικής πορείας του ελλητισμού — γεγονός που εγγράφηκε σε πολλά επίπεδα. Ο Κωνσταντίνος Δημαράς, ο ευαίσθητος δέκτης, αντιμέτωπος με τα δρώμενα, κατά την κατοχική περίοδο, μέσα από μια διαδικασία περισυλλογής με την διπλή έννοια, του στοχασμού, αλλά και της συγκέντρωσης ενός διάσπαρτου υλικού, κατόρθωσε να δώσει συνοχή στο διασπασμένο πρόσωπο του νέου ελλητισμού, προτείνοντας ερμηνευτικό σχήμα. Έτσι κυοφορήθηκε η μεγάλη σύνθεση, είδε το φως η γραμματολογία. Στην δεύτερη περίοδο, που συμπίπτει με την εκτός των συνόρων διαμονή του, δημιούργησε στην Σορβόννη, σε ομοψυχία με ρωμαλέους συνεργάτες, έναν πόλο έλξης για όλους εκείνους που είχαν εκούσια ή ακούσια εκπαιδευτεί, αναζητώντας, ακόμη μια φορά, τα ελληνικά γράμματα στην δύση. Στήνοντας ένα εργαστήριο ιστορίας, θεμελίωσε μια εστία ελευθερίας. Εκεί κάθισαν γύρω από το ίδιο τραπέζι, άνθρωποι διαφορετικής ηλικίας, με επιστημονικά εφόδια, όχι κατανάγκην ομοούσια και συναφή: από το πολυπρισματικό φάσμα θα προέκυπτε η νέα συγκομιδή.

Ο Κωνσταντίνος Δημαράς που απεχθανόταν τα πομπώδη κεφαλαία, τον ελληνοκεντρικό στόμφο, μέσα από την δική του ατραπό, συνετέλεσε όσο ίσως κανένας άλλος, στην απόκτηση μιας εθνικής αυτογνωσίας.